

Med Elin Wägner i Småland.

En kulturhistorisk ”roadtrip”

Elin Wägner var verksam som journalist, författare, feminist, fredsaktivist, miljökampe och civilisationskritiker. Inom dessa områden var hon under hela sitt liv en framträdande opinionsbildare, debattör och aktivist, såväl nationellt som internationellt. Hon har därtill författat ett tjugotal romaner och invaldes i Svenska Akademien 1944 på stol nr 15. Elin Wägner avled 1949. Wägner har uppmärksammats i en rad biografier, vetenskapliga artiklar och avhandlingar. Den senaste biografien, av journalisten och författaren Ulrika Knutsson, *Den besvärliga Elin Wägner*, är den direkta anledningen till denna essä. Knutsson berättar om Wagners intresse för folklig läkekonst, magi och trolldom och hur hon reste omkring på den småländska landsbygden och samlade material till boken *Tusen år i Småland*, som utkom 1939 (Knutsson 2020:251f).

Tusen år i Småland tillkom på initiativ av bokförlaget Wahlström & Widstrand, som under 1930-talet startade en stort upplagd serie med litterära hembygdsböcker. Förlagets uppdrag att skriva en Smålandsbok gick ”naturligt” till Elin Wägner efter hennes framgångar med romanerna *Åsa-Hanna*, 1918, och *Gammalrödja*, 1931, båda med stark Smålandsprägel. Boken väckte min etnologiska nyfikenhet på vilka kulturyttringar Wägner ansåg skulle representera den småländska ”hembygden”. Inspirerad av historikern Peter Aronssons studie *Elin Wägner och historiekulturen. Tusen år i Småland som historia*, 1999, om hur Wägner använder historia – hennes historiebruk och historiesyn – undersöker jag här Wagners bruk av och syn på kultur.

Tusen år i Småland – en ”labyrinth”

Flera forskare, biografier och recensenter brottas med frågan om vad *Tusen år i Småland* egentligen är för slags bok. För mig, som vill diskutera boken med etnologiska glasögon, är det nödvändigt att ha någon form av produktbeskrivning att relatera till för att kunna navigera rätt i analysen. Redan när boken kom ut klagade författaren Gabriel Jönsson i en recension över att den inte dög som ”reseledare av den turistmässiga sorten” och att den var ”labyrinthisk”, ett begrepp som Wägner själv använder. En annan recensent betecknar boken som ”en hybrid av hembygdsforskning, skönlitteratur och sociologi” (cit. efter Forsås-Scott 1999:25 not 3). Journalisten Margareta Ingelstam menar i sin inledning till 1980 års upplaga, som är den jag använder och refererar till, att *Tusen år i Småland* är ”en historisk romantisk beskrivning av ödemarker och fornminnen, stenåkrar och forna tiders smålänningars slitsamma liv i fattigdom och umbäranden”. Boken ska, enligt henne, inte uppfattas som bruksanvisning till gamla sedvänjor, inte heller som någon vanlig hembygdsbok eller turishandbok (Ingelstam 1980:7f). Författarna Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder som samma år, 1980, utkom med en nu klassisk biografi över Elin Wägner, gör följande iakttagelse: ”I den oöverskådliga raden av svenska hembygdsböcker är Wagners bok unik såtillvida att den är logiskt inlemmad i hennes övriga författarskap, ett led i en idédiskussion.” Hennes budskap överstiger vida det topografiska och historiskt anekdotiska (Isaksson & Linder, del 2, 1980:222). Även Peter Aronsson gör ett försök att bena upp genreproblematiken och finner att boken rymmer flera genrer – och tanketraditioner. De genrer han kan identifiera är resereportaget, den kartläggande

regionalhistoriska litteraturen samt den akademiska historieskrivningen (Aronsson 1999:30f).

Tusen år i Småland skiljer sig från rent skönlitterära, regionala skildringar som exempelvis Selma Lagerlöfs ”Värmland” och Karl-Erik Forsslunds ”Dalarna” (Aronsson 1995:154). Wägner är författare men *hennes bok* är inte skönlitterär, men väl essäistisk. Den skiljer sig härvidlag från samtida reseskildringar som tenderar att fikionaliseras – dokumentär och diktning glider in i varandra (jfr Forsås-Scott 1999:14).

Tusen år i Småland låter sig således inte enkelt fångas in i *en* genre. Den är vare sig det ena eller det andra, utan flera genrer samtidigt. Wägner kan sägas (medvetet?) laborera med vad som långt senare kommit att kallas ”blurred genres”, det vill säga texter där gränserna mellan olika genrer är upplösta, överlappande, och genrer blandas och kombineras. I antropologisk forskning har blurred genres diskuterats i termer av att i etnografiska texter har gränsen mellan fiktion och icke-fiction blivit mindre distinkt och att det kan vara svårt att urskilja var den etnografiska beskrivningen slutar och fiktionen börjar. Syftet med att framställa etnografiska skildringar med fiktionens språkliga verktyg är att de påverkar vår föreställningsförmåga, i jämförelse med en dokumentärt etnografisk text som i bästa fall är bara informativ (Behar 2007:153). *Tusen år i Småland* är förvisso ”essäistisk”, men det som skildras är inte fiktion utan etnografi med en litterär form och ett litterärt språk som för- höjer kommunikationen med läsaren. Jag ska senare ge exempel på detta.

Wägner besöker olika orter och platser – tittar, frågar, lyssnar, fotograferar, beskriver och tolkar vad hon sett med hjälp av egna erfarenheter och varjehanda litteratur – forskning inom skilda ämnesområden: folklivsskildringar, statistik, muntligt berättande och intervjuer. Därutöver använder Wägner texten till att framföra sina politiska och ideologiska budskap, som i kapitlet om regleringen av Bolmens vatten (260–275). Wägners sätt att arbeta och problematisera är radikalt och har sannolikt bidragit till att *boken* konsekvent blivit utesluten ur litteraturhistoriska handböcker, menar Helena Forsås-Scott (1999:7f, 25 not 3).

Med hjälp av begreppet blurred genres har det varit möjligt att navigera i bokens ”labyrinter” och finna ett mönster i såväl bokens innehåll som upplägg, utan att tappa färdriktningen. Jag läser *Tusen år i Småland* ”på tvären” genom att helt enkelt följa de två kulturella teman som på ett övergripande plan strukturerar boken: att lyfta fram kvinnors historia samt samhällsförändringar under industrisamhällets framväxt. I ljuset av var den etnologiska forskningen i dessa frågor befann sig under 1930-talet – vare sig kvinno/genusforskning eller industrisamhällsforskning fanns ens som vetenskapliga begrepp – framstår dessa frågeställningar som spännande och nyskapande.

”Hembygden” som forskningsobjekt

Vid slutet av 1800-talet och under 1900-talets första årtionden växte intresset för regioner, regionmuseer och hembygdsrörelser i snabb fart. Detta intresse gick hand i hand med framväxten av den moderna nationalstaten, summerar etnologen Karin Gustavsson i sin avhandling

Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början (2014:48). Antalet kulturhistoriska föreningar ökade starkt under 1910- och 1920-talen. Verksamheten vid de insamlade traditions-arkiven hörde tätt samman med etableringen av ”hembygden som idé, föreställning och begrepp” vid denna tid. Studenter i etnologi uppmanades att studera den egna hembygden, ”börja vid stugknuten”, skriver dåvarande studenten och senare folklivsforskar-professorn Sigfrid Svensson 1923 (Arcadius 2001:43; Gustavsson 2014:48). ”Gräv-där-du-står” kallar vi det idag och det gjorde Elin Wägner både bokstavligt och bildligt.

Småland var dock inte ursprungligen Elin Wägners ”hembygd”, hon var född i Lund 1882. 1923 lät hon bygga sitt hus Lilla Björka i Bergs socken, där hade hon från och med 1930-talet sin permanenta bostad och fasta punkt. Valet av plats i utkanten av byn Berg, tre mil norr om Växjö, förklaras av att Elin Wägner i sin barndom och även senare vistats kortare och längre perioder på Bergs prästgård hos morbrodern prosten Alfred Ekedal, samt på den näraliggande prästgården i Tolg, där hennes morföräldrar bodde – morfadern var också präst. Enligt litteraturforskaren Bibi Jonsson var *Tusen år i Småland* ett kärleks-arbete: uppdraget tvingade henne att lära känna landskapet på djupet. Wägner konstaterar i efterhand att ”förut har jag älskat Småland av instinkt, nu vet jag bättre varför” (Johnsson [sic] 1999:2). Wägner skriver själv att arbetet med boken för henne personligen resulterat i två förälskelser: Njudung och Finnveden, med Sunnerbo, Östbo och Västbo (260).

Wägner var medlem i Norra Allbo hembygdsförening och 1943 var hon med och startade Bergs hembygdsförening (Aronsson 1999:29). Hennes inställning till hembygdsrörelsen verkar dock ha varit dubbel. I sista kapitlet i *Tusen år i Småland*, ”Skåne vill kolonisera Småland”, framför hon stark kritik mot hembygdsföreningarnas intresse för att ”köpa en ryggåsstuga med torvtak”, flytta den till en hembygdspark och tiggas ihop gamla möbler och husgeråd till den. Hon drar fram Värnamo hembygdsförening som ett gott exempel på vad hon menar är föreningarnas uppgift – ”landskapsvårdande arbete i stort”. Hembygdsföreningarna måste sluta att inventera vårdar och gravar, och istället visa ”det levande nuet och dess uppgifter” (264f).

Wägners syn på hembygdsrörelsens uppgift avviker här starkt från den som framfördes av Sigfrid Svensson: att hembygdskunskap skulle vara en ”medborgerlig utbildning”. Han argumenterade för att skola och hembygdstudier skulle knytas samman; en tanke som Svensson förde fram så sent som 1949 i en kommentar till den nya enhetsskolan. Med hembygdskunskap avsågs ortens ”historiska minnen” och ”hembygdens arv” såsom just ”ryggåsstugor med torvtak” för att travestera Wägner (Arcadius 2001, passim).

Wägner skriver inte om sin hembygd i betydelsen hemort, inte heller om hela landskapet Småland, bokens titel till trots, utan rör sig i vad som innefattas i begreppet region. En dominerande uppfattning i början av 1900-talet var att regioner och provinser hade olika kulturarv avhängiga deras specifika historia. Denna uppfattning kom att bli en stark drivkraft i dokumentationen av allmogekulturen, som inleddes vid början av 1900-talet från bland andra Nordiska museet (Gustavsson 2014:48). Wägner drevs av en motsvarande uppfattning om Småland som ett alldeles speciellt kulturområde, med en egen ålderdomlig kultur och ett folkkyrke (läs envishet och sparsamhet) präglad av det karga landskapet och dess knappa resurser.

Det Småland Wägner skriver om är inte hela landskapet. Wagners Småland är det område som av Selma Lagerlöf i *Nils Holgerssons underbara resa* kallas för Sankte Pers Småland (kap. XV), för det sägs vara så magert och fattigt att det knappast kan vara Guds skapelse (22ff). Hennes intresse är således koncentrerat till Tiohärads lagsaga, som bestod av ”landen” *Finnveden*, med Västbo, Östbo och Sunnerbo härad, *Värend*, med Allbo, Kinnevalds, Norrvidinge, Uppvidinge och Konga härad samt *Njudung*, med Västra härad och Östra härad. Idag – och under Wagners samtid – omfattar detta Kronobergs län samt angränsande delar av Jönköpings län.

Fältarbetet – ”roadtrip” i Sankte Pers Småland

Under ett år, 1938, reser Elin Wägner med den goda vännen Flory Gate vid ratten runt till olika resmål i främst Kronobergs län, men även i de västra delarna av Jönköpings län. Flory Gate var etsyare på Orrefors glasbruk och kom från en av Göteborgs rikaste familjer. Hon var född 1904 och 22 år yngre än Wägner, men delade de flesta av hennes intressen. Gate var tidigare gift med Simon Gate, som ritat Wagners skivastuga som finns på tomten i Lilla Björka. Flory Gate hade 1938 köpt en gård i Wagners grannsocken Rösås, där hon bedrev biologisk odling (Knutsson 2020:245ff). Bokens ”vi” avser för det mesta författaren och Flory Gate, men det framkommer här och var att även andra personer någon gång var resesällskap (Forsås-Scott 1999:21). Det kan ha varit Barbro Alving, Bang, som tagit flera av de bilder som illustrerar boken. Alving var nära vän med Wägner och besökte Lilla Björka under 1930-talet.

Tusen år i Småland är komponerad som en ”road trip” såtillvida att den, åtminstone till synes, inte följer en klar och systematisk plan för resorna. Det planlösa är nog en sanning med modifikation, men kartan med beskrivna färdvägar i 1980 års utgåva, som visar fyra separata omgångar med prickade linjer inklusive ett nystan kring Helgasjön och norr därom, kan lätt tolkas som planlös (Forsås-Scott 1999:8). Wägner skriver själv att resorna företagits utan någon från början utstakad plan, ”allteftersom olika ämnen eller personer blivit aktuella för mig under arbetets gång”. Vad som för tillfället varit aktuellt har bestämts av hennes egen intressesfär och det innebär att hon bland annat ”lagt stor vikt vid kvinnornas insatser och historia”. Då kvinnorna är så gott som överhoppade i historien följer att boken rör sig i tider och tilldragelser i vilka kvinnorna spelar en roll (35–36). Vi vet inte hur Wagners arbetsprocess såg ut, men Isaksson och Linder framhåller att hon förberedde sig minutiöst genom inläsning av litteratur. Denna litteratur, som rikligt refereras i boken, måste självfallet ha styrt planeringen av resorna och tjänat som en slagruta till de platser som besöktes och vilka kulturyttringar som besöktes. En annan ”vägvisare” har varit de småländska sjöarna som spelar en stor roll i boken, både som naturupplevelser och som bärare av kunskap om historia och kultur – resvägarna läggs ”omkring sjöarna, ty det är där vi finner historia...”, skriver Wägner (37f). Hur många mil hon och hennes resesällskap färdades har jag inte sett någon uppskattning av, men det bör ha varit relativt många. Utfärderna har utgått från hemmet i Lilla Björka och sannolikt varit dagsturer, men flera av resorna måste ha krävt övernattningar. Bara vid ett tillfälle omnämner Wägner en sådan övernattning, men då är hon i den så kallade Gnosjöbygden, långt hemifrån.

Wagners roadtrip kan sättas in i en lång tradition av vetenskapliga resor, alltsedan Linnés tid, och här är det på sin plats att anknyta till de etnologiska fältarbeten som pågick runt om i Sverige

sedan början av 1900-talet. För de tidiga etnologerna handlade fältarbetet om att allmogekulturen skulle räddas genom insamling och dokumentation; men det var kunskapen om allmogekulturen som skulle leva vidare, sorterad och etiketterad i museernas utställningsmontrar (Gustavsson 2014:36). Till skillnad från etnologernas fältarbetsresor var Wägners resor inga inventeringar eller kartläggningar. Wägner dokumenterar allmogekulturen för att den ska leva kvar ”därute”, om än anpassad och modifierad. Hon följer varken hembygdsrörelsens uppmaning att ta vara på ”hembygdens arv” eller etnologins sökande efter ”kulturarv” för dess egen skull. Hennes sökarljus är riktat både bakåt och framåt.

En annan spännande jämförelse mellan de etnologiska fältarbetena och fältarbetarna är Wägners metod att närma sig fältet. Etnologerna var inte intresserade av annat än det som de redan definierat som ålderdomligt. Från tåget spanade de efter ålderdomliga företeelser – bebyggelse, seder och bruk – allt annat föll utanför ramen (Gustavsson 2014: 59). Wägner och hennes resesällskap färdas på de krokiga småländska vägarna i låg fart för att vara uppmärksamma på vad landskapet hade att ge. De kunde stanna och hoppa ur bilen, gå av vägen för att titta närmare på ett träd, en å, en bro, ett gravkummel, en kyrka, en by, en gammal hytta eller stoppa en förbipasserande och ställa frågor om platsen. De söker upp äldre kvinnor och män som enligt hörsägen ska veta mycket om forna tider, eller så travar de in på kontoret i en modern skofabrik och ställer frågor till ägaren om produktionen, arbetsförhållandena och skornas kvalitet.

Etnologiska expeditioner till landsbygden bestod i att titta, anteckna, rita av, mäta upp fotografera och fältarbetarna cyklade tidigast omkring i landskapet, senare användes bil, med en omfattande utrustning (Gustavsson 2014:107ff, 139ff). Hur Wägner arbetade vet vi inte, men sannolikt gjorde hon anteckningar på plats, som senare renskrevs och fogades in i berättelsen. Flory Gate och Barbro Alving fotograferade, den förra utförde också avritningar på föremål och annat. I 1980 års utgåva av *Tusen år i Småland* återges originalfotona, som för mig tycks ganska traditionella och konventionella: uppställda sagesmän, ruiner, broar, fornlämningar, byggnader... men också många stämningsfulla naturbilder.

Likheterna med de tidiga etnologiska fältarbetena eller expeditionerna och Wägners roadtrip är således inte påfallande stora, även om de är delar av samma tradition av resande som en form av kunskapssökande (jfr Gustavsson 2014:36). Det kanske mest iögonfallande är att det är två kvinnor som reser ensamma i bil och gör det som tidigare manliga utforskare gjort. De tidiga etnologerna var alla män, långt fram i tiden (Gustavsson 2014:59f).

Elin Wägner som etnolog

Tusen år i Småland är ingen ”vanlig” hembygdsbok, utan en bok om småländsk kultur och historia. Med boken i hand kan vi även idag besöka de platser som boken leder oss till, njuta av naturupplevelserna och få en inblick i (delar av) det småländska kulturarvet, men också i det nya industrialiserade Småland som växte fram under 1900-talets förra hälft. Att i denna essä beskriva de platser Wägner reser till och artefakter som hon ser som viktiga kulturarv, låter sig inte göras – det handlar om allt från jordkolor, kloster, medeltida kyrkor, fruktodlingar, vallfartsorter, sägenomspunna träd... Vad jag däremot ska ta upp här är de företeelser som representerar de

kulturella teman, eller ”ärenden” med författarens terminologi, som resorna syftade till: att belysa kvinnors liv och historia och motsättningen mellan ett förr och ett nu i termer av industrialiseringens konsekvenser för allmogekulturen. I beskrivningen av detta ser vi Elin Wägners blick för etnologiska problematiseringar, som i flera avseenden är långt före sin tid. Nedan kommer jag att ge exempel på hur dessa kulturella teman gestaltas av Wägner och jämföra med den samtida etnologiska forskningen.

Kvinnohistoria och kvinnoperspektiv

Elin Wägner deklarerar att hon kommer att lägga stor vikt vid ”kvinnornas insatser och historia”. Hon förutspår att när ”en gång forskningsintresset vänder sin håg till kvinnornas andel av vår kulturhistoria”, kommer Småland att vara en rik fyndort, därför att vår kultur här är så gammal och långt fram i tiden behållit så många drag från sitt gamla ursprung (65). Tack vare att Småland har så många intresserade och flitiga forskare och upptecknare ”så kommer det en gång att bli fullt möjligt att plocka ihop kvinnans kulturhistoria ur de fack vilkas påskrifter heter: folkmål, folksed, folktro, folkmedicin”. En ny metodik behövs, konstaterar Wägner vidare, för att ta fram och plocka ihop skärvorna och få ihop en ny bild av den småländska kulturen ”med de särdrag som uppstått genom att kvinnorna så länge hållit sin ställning i arbete och kult” (65). Hon tror dock att detta kommer att ta tid, och ”tillåter hon sig” att ”göra en historia” av det material hon plockat ihop under sina ”strövtåg i bygden och i litteraturen” (66).

Ack så rätt Elin Wägner fick! Kvinnors liv och villkor i samhället (inte enbart i Småland) blev forskningsbart i etnologin fyrtio år senare, i slutet av 1980-talet. Etnologen Britta Lundgren pläderar i en artikel 1990 för etnologisk forskning om genus, ”Etnologi och kvinnoforskning”. Hon påpekar att specifika delvetenskaper har utbildats inom en rad vetenskapliga discipliner såsom exempelvis kvinnohistoria, kvinnopsykologi, kvinnorätt och feministisk geografi; men denna utveckling har inte hänt i etnologin. Här har funnits en svårforcerad uppfattning att kvinnoforskning ”automatiskt” ingår i ämnet och att kvinnors kultur redan studerats i form av forskning kring kosthåll, textilt arbete och boende; att etnologin skulle ha haft ett ”försprång” i jämförelse med andra ämnen. Men, fortsätter Lundgren, vad gäller exempelvis den föremålsinriktade etnologin föreligger ingen synlig skillnad mellan hur man analyserat element från den manliga världen såsom husbyggande eller jakt, och maträtter och textiltekniker från element från den kvinnliga sfären. Kulturelementen har behandlats som objekt fristående från brukarna. Människan som kulturvarelse i etnologin handlar oftare om mannen än om kvinnan (Lundgren 1990:77f, 78).

Samma år, 1990, publicerar Inger Lövkrona sin studie ”Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?” Lövkrona kan här på motsvarande sätt konstatera att kvinnor i allmogekulturen är osynliggjorda i begrepp och manliga kategorier såsom hushåll, familj, folk, bönder, fiskare etcetera. Vidare har kvinnor och kvinnors traditioner studerats som tro och sed, folkmedicin och magi, kosthåll och mat, textil- beredning, heminredning, utan koppling till utövares kön (Lövkrona 1990:190). Kvinnors skiftande uppgifter och sociala roller såsom fästmö, maka, svärdotter, barnaföderska, mor, styvmor, svärmor, farmor, mormor, folkmedicinsk expert (klok gumma), häxa, trollkunnig, hora, gumma och änka, syns följaktligen

inte heller i etnologisk forskning – med undantag för häxa och hora, två negativa och oönskade roller. Men, inte heller mäns roller i allmogekulturen är beforskade – de representeras alla av kategorierna bonde, fiskare etcetera (Lövkröna 1990:195).

Kvinnor, kvinnokultur och kvinnokunskap

Wägner synliggör redan år 1939 i *Tusen år i Småland* inte enbart de flesta kvinnoroller i allmogekulturen – för övrigt nyanserar hon även mansrollerna. Vidare riktar hon sitt intresse mot kvinnor i andra klasskulturer såsom i prästgårds- och herrgårdskulturerna samt i den ”nya” arbetarklasskulturen. Hon gör det inte med nutida vetenskaplig systematik och metodik men hon iakttar och reflekterar kring olika aspekter av kvinnors – och även barns – situation i samhället. Hon synliggör kvinnors liv och livsvillkor i ett ”förr” och ett ”nu”. Hennes principiella inställning är att samhällsförändringarna, omvandlingen av ”det gamla bondesamhället” till ett industrisamhälle har haft negativa konsekvenser för alla, inte enbart för kvinnor, och inte alltid. Wägner är uppseendeväckande nyanserad och ser inte enbart svart eller vitt. Flera av förändringarna har haft positiva effekter för kvinnor.

Hur yttrar sig Wägners kvinnoperspektiv i *Tusen år i Småland*? Jag börjar med hennes analys av den starka småländska kvinnan, som avhandlas i två kapitel med sägnen om Blenda och Värendskvinnornas (påstådda) unika lika arvsrätt som männen.

Kvinnor i Värend och den lika arvsrätten

Wägner argumenterar för en matriarkal historieskrivning med utgångspunkt i den (i Småland) kända Blendasägnen, som hon analyserar i ett kritiskt kvinnoperspektiv. Wägner går systematiskt igenom vad som skrivits om Blendasägnen av de uteslutande manliga författarna och konfronterar uppgifterna med samtida muntliga utsagor från kvinnor, som är de som bevarat den ursprungliga traditionen längst. Blendasägnen är ”hopskarvad” av prosten Petter Rudebeck på 1600-talet, särskilt vad gäller uppgifterna om hur Värendskvinnornas lika arvsrätt erövrades, slår Wägner fast.

Enligt Rudebecks version skulle den lika arvsrätten en gång ha givits till Värendskvinnorna som tack för att de besegrat ”dansen” genom att anordna ett gästbud på Bråvalla hed och supa danskarna fulla för att sedan skära halsen av dem. Enligt Rudebeck var det kvinnornas från kriget återvändande män som på grund av detta gav dem lika arvsrätt.

Men, detta är en politiskt styrd och tillrättalagd version, finner Wägner. Med hjälp av rättshistoriken Åke Holmbäcks bok *Åtten och arvet*, 1919, kan hon bevisa att Värendskvinnorna inte alls var ensamma om denna lika arvsrätt, den hade bara levt kvar längre här. Även kvinnor i andra landskap hade tidigast och fram till 1200-talet, före Birger Jarls tid, lika arvsrätt som männen. Vi har fått lära oss att betrakta Birger Jarl som kvinnornas välgörare, men det var han inte i den utsträckning vi trott, konstaterar hon. Anledningen till att denna sed behölls så länge i Småland, fram till 1600-talet, beror enligt Wägner på smålänningarnas ovilja, envishet, att förändra sina vanor efter befallningar från rikets styresmän (84). Wägner summerar syrligt att det

”är på ett sätt så rart att männen inte kan ge upp tanken att de oavbrutet förbättrat vår tillvaro, gett oss arvsrätt, gett oss rösträtt, gett oss vatten och avlopp och lärt oss allt vad vi kan, men borde de kanske någon gång minnas vad de lärt av oss” (85).

Wagners resonemang är med dagens vetenskapliga måttstockar halsbrytande. Den metod hon använder påminner dock om kulturvetenskapens bricolage-metod: olika källtyper används som titthål in i historien (Jönsson & Nilsson 2017:8f). Det halsbrytande ligger i att bevisen hämtas från källor från förhistorisk tid såväl i Norden som antiken och paras med samtida muntliga utsagor som Wägner betraktar som ”kvarlevor”, i enlighet med evolutionistisk teori. Metoden att fastställa ett samband mellan exempelvis primitiv tro och samtida folktro var länge levande i etnologin, och inte enbart i etnologin. Evolutionismen var under hela första halvan av 1900-talet en masterteori också inom arkeologi och filologi. Handboken *Introduktion till Folklivsforskningen*, som gavs ut så sent som 1966 av Sigfrid Svensson, inleds med två kapitler, Folkkultur och fornkultur respektive Folkkultur och primitiv kultur, där den evolutionistiska teorin i tysken Wilhelm Mannhardts tappning presenteras, om än med ett visst förbehåll.

Wägner använder sig av teorin om ett ursprungligt matriarkat utvecklat under andra hälften av 1800-talet av rättshistoriken J. J. Bachofen i *Das Mutterrecht*. Matriarkatsforskningen fördes vidare av en rad andra forskare under 1900-talet, men var redan då ifrågasatt, även om tanken på kvinnornas ”guldålder” sedan dess har dykt upp lite då och då. Min ovan nämnda studie ”Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?”, 1990, är en kritik mot denna teori. Frågan om matriarkatets eventuella existens och status som en historisk företeelse var emellertid underordnad för Wägner, menar Bibi Jonsson. Hon använder snarare begreppet som ett psykologiskt fenomen än som ett historiskt. Det avgörande för Wägner är att matriarkatstanken ifrågasätter den förhärskande historiesynen som historieskrivningen, som fastställts på patriarkatets premisser (Jonsson 2001:299). Wägner nämner inte Bachofen i *Tusen år i Småland*, sannolikt därför att hon var kritisk till honom. Hon kan framför allt inte anamma hans misogyn tolkning: att patriarkatet var en högre kulturfas som utvecklats ur den lägre moderrättsliga ordningen (Jonsson 2001:321f).

Allmogekulturens kvinnor

Kvinnors viktiga roller i allmogekulturen är ett återkommande inslag i *Tusen år i Småland*. I kapitlet Den gamla byn (195ff) besöker Wägner en by som genomgår ett sent laga skifte och gör en kritisk granskning av byordningarna. Hon pekar på det faktum att kvinnornas arbete är helt osynligt både i byordningarna och i den då tillgängliga forskningen. Wägner hänvisar till en studie av Sigurd Erixon från 1937, som hon kritiserar för att bara i förbigående ge uppgifter om kvinnornas bidrag till arbetet. ”...ynglingarna kom dit där bonddöttrarna och pigorna hade sin sysselsättning, såsom när det röktes i bastun, då det hölls byk eller spånstuga, vid gässlakt, vid gödselkörning, slätter och skörd.” Den bild av kvinnoarbete som Erixon ger är ändå lite mer upplysande än vad som går att finna i den första etnologiska handboken *Svensk bondekultur*, författad av Gösta Berg och Sigfrid Svensson 1934. I kapitlet Heminredning, för att ta ett exempel, tillåts kvinnornas arbete att skymta fram i beskrivningen av införandet av bakugnen: ”i densamma uppgöres eld en tre timmar före dagen så att detta rum hela dagen är så varmt, att

hustrun, barnen och tjänstefolket, som inte har utegöra hela vintern gå i bara linnet...”. Därefter beskrivs sammanslagningen av spis och ugn och införandet av skorsten, den senare ett lån från ”herremansbostaden” (Berg & Svensson 1934:115f). En senare uppmärksam student som konfronterats med detta har kommenterat med blyerts i marginalen ”så kvinnan var bara utomhus på sommaren medan hon på vintern gick lyxigt inomhus. Vem mjölkade då?”

I Sigfrid Svenssons *Introduktion till Folklivsforskningen*, 1966, som är tematiserad efter problemområden i etnologin såsom Sak och ord, Traditionsspridning och kulturkontakt, Verklighet och dikt och så vidare, är människornas kulturyttringarna till synes helt frikopplade från mänsklig agens. Boken talar inte om kvinnor och män som sociala kategorier; däremot finns kategorierna ungdomar och rackaren med i kapiteltemat Mönstrets betydelse (Svensson 1966/1969:143ff).

Refererande till äldre bygdeskildringar beskriver Wägner kvinnors arbete i allmogekulturen. Kvinnorna grävde och bröt sten, körde virke och ved till staden, hov ut gödsel, skar säden, skötte linet från sådden till lärften. De vävde, förädlade mejeriprodukter, hade hand om boskapsskötseln, hjälpte till vid tröskningen, körde till kvarnen, bryggde dricka, sydde kläder, hade hand om socialvård och förlossningsvård, för att nämna några av de arbetsuppgifter som Wägner beskriver (202ff). Det är arbetsuppgifter som etnologiska forskare under Wagners tid och långt in i vår nutid inte ”såg”, omtalade i passivum eller kopplade bort ifrån mänsklig aktivitet.

Wägner noterar också arbetsdelningen mellan kvinnor och män men kommenterar inte asymmetrin i värderingarna av arbetet. Hon vill med sina exempel bara visa att kvinnor arbetade lika mycket som män, ibland mer och hade en bredare kompetens (205).”Så snart det var brist på folk fick de göra både karlarbete och fruntimmersgöra.” Arbetsdelningen mellan kvinnor och män uppmärksammades inom etnologin redan på 1970-talet och i Sverige skrev Orvar Löfgren artikeln ”Kvinnfolksgöra – om arbetsdelning i bondesamhället”, där han kan konstatera att kvinnors arbete värderades lägre än mäns (Löfgren 1975/1982). Jag utvecklar detta tema i ”Nyckelknippans semiotik”, 1990, inom ramen för radikalfeministisk patriarkatsteori.

Prästfruns villkor

Kyrkohistorikern Hilding Pleijel kritiserar i *Hustavlan* 1970, folklivsforskare för att ha försummat den prästerliga kulturen – med rätta konstaterar Birgitta Meurling i sin avhandling *Sarons Liljor. En etnologisk studie av prästfruarnas könskonstituering*, 1996; det finns inte många studier om prästgårdskultur. I Folklivsarkiven finns upplysningar om prästfolk i samband med livets högtider och föreställningar knutna till prästen, bland annat rörande hans påstådda kvinnotycke och svartkonst. De svenska prästgårdarna har tilldragit sig ett desto större intresse. Prästfruarnas liv och gärning har inte heller avsatt spår i etnologins källmaterial (Meurling 1996:24ff).

Elin Wägner var som tidigare nämnts djupt rotad i den småländska prästgårdskulturen genom sin släkt. När hon fick uppdraget att skriva *Tusen år i Småland* fick hon rådet att ägna den åt prästgårdarna. Det avgörande skälet för att inte följa rådet var att alltför mycket kommer utanför blickfältet ”om man betraktar Småland från ett prästgårdsfönster” (169). Kapitlet De gamla prästgårdarna lutar sig istället tungt mot auktoriteter, i första hand G. Virdestams *Växjö stifts Herdaminne*. Hon gör ändå många intressanta reflektioner om prästgårdslivet och -kulturen utifrån vad hon läser men också från egna erfarenheter.

Wägner omtalar sina intryck från småländskt prästgårdsliv från 1890-talet, som starkt präglades av striden mellan gammal och ny, kyrklig och frikyrklig pietism. I denna strid behöll dock prästerna sin auktoritet och sina åhörare. I den livsstil som skapades av den lutherska tolkningen förstärkte den patriarkala, prästerliga och den lärda auktoriteten varandra till ett maktkomplex, finner hon. Valet var att lyda eller trotsa och hon ger exempel från sin morfars hus, hur alla fick samlas på morgonen till läsning och sång, knäfall och bön. Till och med gröten fick vänta med att komma i kokning tills det var över. I nedanstående minnesskildring från *Tusen år i Småland* har Wägner klätt sin etnografiska beskrivning av prästgårdens kosthåll i en näst intill skönlitterär form.

Hemmet var anspråkslöst, men där fanns inte en ful sak, allt var gediget, nedärvt, hemgjort och alldeles av sig självt estetiskt otadligt. Kosten var på samma sätt: precis vad den skulle vara utan spekulation, utan vitaminer eller kalorier. Mjölgröt, välling på korngryn, malda på handkvarn, sill, fläsk, potatis, bondbönor, syror, spenat som torkades till vintern, massor av bär, mycken hemmavuxen och hemmatorkad frukt, krösamos, honung, som uppblandad med persilja tärdes för förkylning, färskost, hemmagjort tunnbröd av den typ vi nu kallar norrländsk, grovt svart bröd, bullar och skorpor på guldgult hemmavete, rågkaffe, enebärdricka, uppblandat med sockerdricka som gjordes på vatten, socker och jäst. Viter gröt vid högtidliga tillfällen och smörbakelser eller ostkaka när det vankades förning eller lysningar, bröllop eller begravningar.

Den som var hungrig mellan målen fick en stor klyfta surt bröd av det som bakades till fåren. 'Får det vara tummagås eller klick'? var en stående kvickhet. Man svarade då: klick och tummade ut smöret själv. Till mellanmålet hörde också en klyfta pannkaka samt sur mjölk uppblandad med vatten. 'De blekaste ungar och de uslaste magar kvicknade till på den dieten' (186f).

Wägner ägnar stort utrymme åt änkekonsivering, som hon menar uteslutande hade sitt ursprung i ankornas fattigdom och värnlöshet (185). Seden bidrog emellertid till att hålla samman det täta grenverket av prästerliga släkter och där prästfrun fungerade som traditionsförmedlare. Prästfruarna var ju så gott som alltid uppväxta i prästhem och visste hur det skulle vara, medan prästerna ofta kom från bondeståndet (180).

Herrgårdens kvinnoliv

Elin Wägner reser med sitt sällskap bokstavligen runt Helgasjön och besöker en rad herrgårdar som nu övergivits eller antagit nya former. Herrgårdssläkterna är förströdda och herrgårdslivet

från förr existerar inte mer. Den småländska jorden har gjort sin rundvandring från bonden till herremannen och i stort sett tillbaka igen, summerar Wägner med hjälp av specialisten på svenska herrgårdar P. G. Vejde (152). Den förändring som herrgårdarna gått igenom med samhällsomvandlingen står i fokus och vad den betytt för herrgårdsfolket. Herrgårdsfamiljerna var förbundna med varandra genom gamla vänskaps- och släktförbindelser som har varit svåra att upprätthålla då herrgårdarna sålts till utomstående. Detta har haft konsekvenser för sällskapslivet, reflekterar Wägner. Det är inte ovanligt att man måste fara sju mil till en fest och ”en behärskad stämning hotar också vid kalasen med uteslutande långväga gäster som måste själva köra hem sina bilar” (159).

”Besökaren” får en glimt av den gamla herrgårdskulturen genom ett samtal Wägner har med en ”herrgårdsdam”. Denna berättar för henne om sin ungdomstid under tiden före sekelskiftet, ljusa minnen de flesta, men hon hade inte glömt det oerhörda slit som låg bakom de glada festerna och mellan dem, inte bara för torpare och torparkäringar, drängar och pigor utan också för herrgårdsfolket själva. På ”den tiden då jag hade 42 rum att hålla i ordning med hjälp av två pigor, då visste jag vad det ville säga att arbeta”. Men, menar Wägner, herrgårdsfolket nu för tiden vet också vad det vill säga att arbeta. En herrgårdsfrus personliga insatser, inte bara som organisatör utan med egna kroppskrafter och ofta med rena grovgörat betyder mer än någonsin i en tid då det är ont om kvinnlig arbetskraft. En godsägare kan inte sitta på sitt kontor eller gå omkring och se på hur folket arbetar; han måste köra själv och om kvällarna får han läsa om det sista sättet att bereda pressfoder (155ff).

Herrgårdskultur var länge ett icke-område för etnologin och är nog så delvis fortfarande. I den mån herrgårdskultur avhandlas är det inom ramen för industrisamhällets (hög)borgerliga adliga kultur, som blev ett forskningsobjekt under 1970-talet. För kunskap om livet på herrgårdarna har vi varit hänvisade till skönlitteratur och memoarer. I handboken *Land och stad*, 1974, tilldelas Herrgården ett eget avsnitt om cirka tre sidor. Där avhandlas adelns jordinnehav, arvsförhållanden och herrgårdens arbetskraft. I utgåvan från 1994 har avsnittet utökats till tio sidor och ett eget avsnitt om Herrgården som social och kulturell miljö, där bland annat klasskillnader och hierarkier inom hushållet diskuteras (Hellspong & Löfgren 1974, 1994). Wägner lyfter fram herrgårdarnas betydelse för en bygd som föregångare i positiva termer. Också inom detta område kan man hävda att Wägner är pionjär.

Arbetarklassens kvinnor

Lite överraskande leder Elin Wägner ”besökaren” in på arbetarklassens kvinnor i kapitlet om herrgårdarna, men inte som ett exempel på klasskillnader. Beskrivningen av de arbetarklasskvinnor som Wägner oväntat stöter på vid besöket på en herrgård, är ett ytterligare exempel på hennes förmåga att klä en etnografisk beskrivning i skönlitterär stil för att understryka sitt budskap. De besökande, Wägner och hennes resesällskap, stiger in i herrgårdens matsal och blir överraskade av att där finna ett uteslutande kvinnligt sällskap som dricker kaffe och håller på med sällskapslek. Herrgården är nu ett semesterhem för husmödrar, som anordnats av landshövdingenskan Ingegerd Beskow och hennes medhjälpare – socialdemokratiska kvinnoklubben (149). Wägner skriver

Vi vet en liten smula om hur dessa husmödrar har det i sina hem, från vilka man tagit dem nästan med våld ett par korta veckor för att vila. Vi vet hur den gamla spiseln ser ut där de ska laga mat för tolv personer varenda dag, om de har något att ta av. Vi har sett ungar växa upp ur marken och fylla köket då det kommer främmande, små blåögda magra ena med något hungrigt i blicken. Vi känner den stugan där det fjortonde barnet väntas, och där något sådant som stolar eller sängar till hela familjen är något otänkbart och knappt ens saknas. Vi känner de stora tunga vördnadsbjudande mödrarna som klarat upp sitt öde på en liten gårdsbit och tagit emot syarbete åt främmande ända tills det tolfte barnet kom. Vi känner de små kvicka, behändiga, energiska, vilkas händer gör arbetet från sig som underverk. Vi känner också dem som släppt taget och inte orkar hålla det hela gående... (150).

Arbetarklassen som etnologiskt forskningsobjekt har länge nästan uteslutande kretsat kring manliga arbetsformer som säsongarbetare och vandringsarbetare, industrimiljöer och senare familjemönster – men då är vi inte på 1930-talet. Wagners inspirationskälla till beskrivningen ovan är sannolikt skönlitteraturen, och gissningsvis Moa Martinsons skildringar. Vi vet att Wagner var bekant med Moa Martinson och att de träffades bland annat på Fogelstads medborgarskola för kvinnor 1928 (Witt-Brattström 1988:43).

Industrialismen och samhällsförändringen

Det andra övergripande temat i *Tusen år i Småland* är industrisamhällets framväxt på bekostnad av ett äldre bondesamhälles kultur. Detta är ett tema som etnologer relativt tidigt började intressera sig för, långt tidigare än det kvinnohistoriska temat introducerades. Orvar Löfgren pekar ut Sigfrid Svenssons numera klassiska studie *Gammal bondetradition och ny tid*, 1939, som en vattendelare i svensk etnologi. Svensson öppnade med denna studie ett nytt perspektiv och kom att staka ut ett helt nytt forskningsfält. Här finns ett spel, inte bara mellan ekonomisk och kulturell förändring, utan även mellan mikro- och makroekonomi, kan Löfgren konstatera. Svensson försökte fånga den snabba materiella och mentala omställningen och slår fast att ”den internationella världskulturen tränger ut den gamla bondetraditionen. I Svenssons text möter vi nyrika bönder som tänder en cigarett med sedlar för att nästa år tvingas gå från gård och grund (Löfgren 2001:111ff). Detta är en anekdot helt i Wagners stil! *Tusen år i Småland* är interfolierad av sägner, anekdoter och andra typer av berättelser som skulle kräva en egen studie.

Tanken att flytta blicken från allmogekulturen till det framväxande industrisamhället slog rot i etnologin under slutet av 1930-talet och Svenssons artikel trycktes samma år som *Tusen år i Småland*, 1939. Inom etnologin hade tanken säkert grott ett bra tag. Svenssons kollega Sigurd Erixon lägger 1941 fram tanken i *Strövtåg i svenska bygder*, där han skriver om sina fältarbeten i Nordiska museets tjänst under 30 år. Småland är ett av de 25 landskap han har gjort ”strövtåg” i. Erixon noterar den ”oerhörda” omvandling av de småländska bygderna som skett under tre decennier och som är ”folklivsforskarens uppgift att uppmärksamma”. I detta sammanhang hänvisar han till Elin Wagner ”som har analyserat brytningen mellan gammalt och nytt och förmått se den striden inifrån” (Erixon 1941:81). Att Erixon läst *Tusen år i Småland* då han skrev om sina ”strövtåg” är uppenbart, men några andra samband mellan de två har jag inte undersökt. Vi får nöja oss med att konstatera att det låg i tiden att intressera sig för nya samhällsformer.

Wägner behandlar temat i kapitlet Floden och utfallsdiket, där roadtrippen går till det vi idag kallar Gnosjöbygden i västra Småland, med sina knoppande småindustrier och nya villasamhällen. Hon tar ett helhetsgrepp om de orter hon besöker och beskriver olika produktionsformer, småindustrins villkor på en global marknad, lönenivåer, småsamhällets villor där det inte finns en insynsskyddad vrå, nakna och tomma ytor och överallt fönster, vindpinade ofärdiga torg. ”Här finns inte en plats där folk kan stanna och prata utan att bli genomblåsta, genomkylda, genomblöta eller genomstekta” (218). Det är ingen överdrift att hävda att Wägners synfält och intressesfär är mycket bredare än Sigfrid Svenssons. Hon uppmärksammar en annan tidsperiod och andra orsaker till kulturell förändring. Svenssons studie handlar om effekterna av den ekonomiska högkonjunktur som inträffade under andra hälften av 1800-talet och undersöker hur jordbruksredskap, byggnads- sätt och inredning, dräkt och kosthåll, har påverkats. Wägner ser framför allt människornas förändrade livsvillkor och mentalitet i det nya industrisamhället. Hennes skildring av Gnosjöbygden pekar framåt mot etnologins lokalsamhälles- och industristudier.

Till slut

Inledningsvis antydde jag att inspirationen till denna essä kommer från historikern Peter Aronssons studie av Elin Wägner som historiker. Aronssons slutsats är att Wägner är bättre som historiker än som profet. Med det sista avser han hennes förmåga att förutspå framtiden. Ställda mot den faktiska utvecklingen 60 år senare finner Aronsson att hon har haft fel i det mesta – utvecklingen har gått framåt både för kvinnorna och för moderniteten. Med historiker avser han Wägners förmåga att synliggöra frågeställningar, vilka långt senare operationaliserats som forskningsfrågor i historievetenskapen (Aronsson 1999:52). Som etnologer ställs det inga krav på oss att förutspå framtiden, men väl att förstå vår samtid och vår historia. Elin Wägner har ställt forskningsfrågor om såväl dåtid som nutid, vilka långt senare blivit etnologiska problemställningar och fortfarande är – kvinnors liv och villkor samt om det framväxande industrisamhällets kulturella mönster.

*Inger Lövkrona, professor emerita
Institutionen för kulturvetenskaper,
Etnologiska institutionen, Lunds universitet*

Referenser

Arcadius, Kerstin 2001: ”Börja vid stugknuten!” Sigfrid Svensson och hembygdsrörelsen. I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Sigfrid Svensson som folklivsforskare. En minnesskrift i anledning av hundraårsdagen av hans födelse den 1 juni 1901*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Aronsson, Peter 1999: Elin Wägner och historiekulturen. *Tusen år i Småland som historia. Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Elin Wägner-sällskapets skriftserie nr 10. Växjö.

Behar, Ruth 2007: Ethnography in a time of blurres genres. *Anthropology and Humanism*, Vol.

32, Issue 2, s. 145–155.

Berg, Gösta & Svensson, Sigfrid 1934: *Svensk bondekultur*. Stockholm: Bonniers.

Erixon, Sigurd 1941: Småland. *Strövtåg i svenska bygder*. Malmö: John Kroon.

Forsås-Scott, Helena 1990: Modernitet, ekofeminism, text: En narratologisk studie av *Tusen år i Småland. Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Elin Wägner-sällskapets skriftserie nr 10. Växjö.

Gustavsson, Karin 2014: *Expeditioner i det förflutna, etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1974: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund: Liber Läromedel.

Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar 1994: *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Malmö: Gleerups.

Ingelstam, Margareta 1980: Inledning. Elin Wägner *Tusen år i Småland*. Stockholm: Proprius.

Isaksson, Ulla & Linder Hjalmar 1980: *Elin Wägner. Dotter av moder jord, 1922–1949*. Del 2. Stockholm: Bonniers.

Johnsson [sic], Bibi 1999: Inledning. *Att berätta historia: Tusen år i Småland sextio år efteråt*. Elin Wägner-Sällskapets skriftserie nr 10. Växjö.

Jonsson, Bibi 2001: *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*. Valleberga Löderup: Werstam Media.

Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik 2017: Om etnologi och kulturhistoriska metoder. I: Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.): *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund Studies in Art and Cultural Sciences 13. Lund.

Knutsson, Ulrika 2020: *Den besvärliga Elin Wägner*. Lund: Historiska Media.

Lundgren, Britta 1990: Etnologi och kvinnoforskning. *Rig*, årg. 73, häfte 3.

Löfgren, Orvar 1975/1982: Kvinnfolksgöra – om arbetsdelningen i bondesamhället. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3.

Löfgren, Orvar 2001: Hur kom den nya tiden till bygden? I: Bringéus, Nils-Arvid (red.): *Sigfrid Svensson som folklivsforskare. En minnesskrift i anledning av hundraårsdagen av hans födelse den 1 juni 1901*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Lövkrona, Inger 1990: Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet.

I: Gustavsson Anders (red.): *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet*. Etnolore 9. Skrifter från Etnologiska institutionen. Uppsala: Uppsala universitet.

Meurling, Birgitta 1996: *Sarons liljor. En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Svensson, Sigfrid 1966/1969: *Introduktion till Folklivsforskningen*. Stockholm: Natur och Kultur.

Witt-Brattström, Ebba 1988: *Moa Martinson. Skrift och drift i trettioalet*. Stockholm: Norstedts.

Wägner, Elin 1980: *Tusen år i Småland*. Stockholm: Proprius.

Artikeln är publicerad i den kulturhistoriska tidskriften RIG, Nr 3-4 2020